

Virilisektől a káderekig

Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948) ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014. 430 oldal

Izgalmas című munkát adott közre Rigó Róbert. A címben az elitváltás a szociológiai igényt, a település megadása a lokális monográfia ígérését, az időhatár pedig a megszokott 1945-ös politikátörténeti cezúra meghaladásának ígérését hordozza. Az olvasó várakozásai alapvetően teljesülnek, fontos kötetet tett le az asztalra a szerző, amely remélhetőleg hasonló lépték mentén vizsgálódó kutatások sorát inspirálja majd, már a közeljövőben. Jóllehet a korszakolás tálcán kínálná magát, mégis unikálisnak számít, hogy valaki az 1938–1948 közötti tíz évet elemzi.

Az 'elitváltás' többes számban történő használata legalább részben magyarázatra szorul. Az 1945-ös cezúra ugyanis a kecskeméti sajátosságokhoz igazodva tovább árnyalható. A szerző első elitváltásként – alapvetően a gazdasági pozíció felől ragadva meg az elit tartalmát – a helyi zsidó gazdasági elit 1944-es deportálását határozza meg. A városi politikai elit kapcsán használt virilisjegyzékek forrásértéke ugyanakkor megkérdőjelezhető, elsősorban abból a szempontból, vajon minden lényegi szereplő beleesett-e a virilisjegyzékek felölelte körbe. Rigó ugyan ezt nem fejt ki bővebben, de a helyi vezetőréteg kiemelt (vagy éppen kétszeresen számított) jövedelme következtében az elit valószínűleg mind az önkormányzati, mind az állami funkciókban teljes körűen megjelent a virilisek között is.

A front átvonultával, 1945 első felében megrendült, de nem szakadt meg az 1945 előtti folytonosság, még ha immár nem is annyira a pozíciókban gyökerezett az elit befolyása, inkább a korábban megszerzett presztízből táplálkozott. 1946–1947-ben egy kevésbé domináns, a későbbi diktatóri-

kus renddel mindazonáltal összhangban levő, az erőszakszervezetek megerősödését hozó elitcsere is kimutatható, hogy azután 1948-ra – ha másként nem, nyugdíjazással – végleg eltűnjön a régi elit.

Érdeemes röviden kitérni a szerző által követett műfajra és módszerre is. A kötet kétpólusú: mivel a tárgyalt átmeneti korszakban kiemelkedő fontosságú volt a politika, azaz az események szintje, ez semmiképpen nem volt figyelmen kívül hagyható. Emellett mindvégig megmarad az a mélyebb érdeklődés is, amely a háttérben megragadható társadalomtörténeti folyamatokra kíváncsi – különös tekintettel a helyi elitre. Rigó széles forrásbázissal dolgozik, ami kiváló lehetőség, de az adatok mozaikossága miatt egyfajta – összességében szerencsés – kényszerhelyzet is. Az iratanyag mozaikszerűségéből egyúttal a rekonstrukció mozaikossága is következik, a vizsgált egyes esetek mint példák kerülnek bemutatásra. Mégsem támad az az érzésünk, amely a történeti gyakorlatban oly gyakran előfordul, tudniillik amikor az egyedit úgy állítja példaként a kutató, hogy egyszersmind az általánosság ismérveivel is felruházza. Jelen esetben a felsorolt számos példa egy-egy átfogóbb közigazgatási jelentés tükrében lényegében az általános gyakorlatot szemlélteti, legyen szó zabrálásról, nemi erőszakról, illetve általánosabban: a mindennapi élet kiszámíthatatlanná válásáról.

Mint minden ilyen vállalkozásban, itt is jelentkezett az a probléma, hogy a helyi szint történéseit mennyiben kell becsatornázni az országos események sorába, azaz megtalálni az arányt a helyi és az országos között. Összességében sikeres a makroszint megjelenítése a lokális porondon, s nem-hogy nem válnak zavaró intermezzókká a köztörténeti átvezetők, de a vonatkozó történelmi cikkek, események, beszédek stb. felélevenítése nagymértékben segíti a Kec-

keményen kialakult szituáció megértését. Úgy is fogalmazhatok, hogy a szerző egyik ki nem mondott célja a front mint igazodásra kényszerítő állapot gyakorlatának megragadása. Ebben a társadalmi plazmaállapotban hevülten lüktet és képlékeny minden, az érvényüket veszített korábbi normákhoz kötődés pedig inkább jelent életveszélyt, mintsem a túlélést segítő rutintechnikát. Társadalomtörténeti szempontból világos a kérdés: az egyéni cselekedetek akár a hatalom, akár a kisember horizontján mikortól válnak strukturálisan figyelembe veendő erővé? Ahogy az ehhez kapcsolódó másik kérdés is: vajon mennyire lehet reprezentatív egy lokális vizsgálat? A konkrét esetre vonatkoztatva azt gondolom, hogy Rigó munkáján keresztül igen jól megismerhetők azok a stratégiák (sablonok), amelyekkel a kommunisták meg kívánták ragadni a hatalmat. A további esettanulmányok jelentősége azonban éppen ez: a lokális társadalmak társadalomtörténetén keresztül valódi tartalommal ruházni fel az olyan eufemisztikus tartalmú kifejezéseinket, mint a „front átvonulása”, „felszabadulás”, „a háború végén”, „a parlamentáris demokrácia három éve” stb. Ezek révén így nemcsak a közösség történetének tapasztalattörténeti források mentén haladó rekonstrukciója lehetséges, de összességében a makroszint strukturális jelentőségű tartalmainak felfedezése és kiértékelése is.

A Kecskemét életét felforgató események bemutatása azonban nem halványítja el Rigó tulajdonképpeni célját, a helyi elitben végbement törések és az esetleges kontinuitást lehetővé tevő mechanizmusok megjelenítését. A szerző a szóban forgó személyeket az általuk befutott életpályák ismertetésével hozza életközelségbe. Miközben tehát egy-egy változó segítségével szociológiai jellemzőiket vázolja, ügyel arra, hogy a cellaadat mögötti sorsok ne rekedjenek meg a számtani átlag szintjén. Ezzel együtt egy ponton módszertanilag vitathatónak tartom a szerző eljárását. Azt ugyanis, hogy az elitpozíciók köre nem kerül megnevezésre s ez-

által lehatárolásra, hanem egyszerűen első-sorban a fontosnak tekintett közéleti pozíciókat rendeli e fogalom alá: „A vizsgált időszak egészében a városban jelentősebb hatalmat biztosító (elitpozíciókat) betöltő személyeket tekintettem a helyi elit tagjainak.” (18. old.) Nem egyértelmű azonban, hogy például egy 1942-es virilisjegyzék mennyiben kompatibilis egy 1945. évi nemzeti bizottsági tagsági ívvel. Véleményem szerint erőteljesebben ki lehetett volna domborítani, hogy van a pozícióknak vagy az azokat megjelenítő funkcióknak egy többé-kevésbé állandó köre, s az ezeket betöltők sorolódnak a helyi elithez. Ennek ellenére, bár explicit nem került rögzítésre az elitpozíciók köre, aligha lehet kétségünk afelől, hogy senki sem maradt ki összegzéséből azok közül, aki ezekben az években pozicionálisan megkerülhetetlen személy volt.

Rigó sok fontos, nemcsak a leendő kutatások, de a meglevő narratívák számára is összehasonlítási alapul kínálkozó megállapítást tesz.

Ezek sorában az első az, hogy az országos kitekintésben leginkább kiegyenlített társadalmi különbségekkel jellemezhető városban a szélsőségeknek nem volt tere. 1939-ben a nyilasok nem is tudnak elindulni a választásokon. (82. old.) 1944-ben az MKP-nak sem volt helyben tagsága, csak Molnár Erik, illetve „büntetett, kétes hírű emberek”. (296. old.) A zsidótörvényeknek a német megszállásig – már amennyire ezt az iparjogositványok száma tükrözni képes – lényegében nem volt tényleges korlátozó szerepe a helyi zsidók által működtetett vállalkozásokra nézve. (69. old.) Ugyanez igaz az ügyvédekre is, számuk 1938-ban és 1943-ban is 22 fő. (71. old.) E védettséget a szerző a nagyfokú informalitásra vezeti vissza. A város társadalmában mint közösségben a szoros kortársi, szocializációs kapcsolatok, ismeretségek legtöbbször felülírták a politika által elvárt indulatokat. Kovács Bálint református lelkész visszaemlékezése szerint a zsidó osztálytársak tanulóként természet-

szerűleg barátkoztak a keresztényekkel, miként – formalizáltabb síkon – a római katolikus és református egyházi ingatlanok fő bérlői is zsidók voltak. (80–81., 95. old.) A kortársi emlékezetet a levéltári források is megerősítik: a szélsőséges nézeteket valló személyek szinte mindig kívülről érkeztek a közösségbe. (290., 395. old.) Rögtön adódik a kérdés: hogy volt ez másutt a nyilas, azután az úgynevezett koalíciós, majd pedig a fordulat éve utáni időszakban?

A szélsőségek helyi beágyazottságának csekély voltát mutatja egy már 1945-ben akuttá váló probléma is. Az 1945. március 26-án megalakult népbíróságon – miután munkájában kézzelfogható volt a kommunista nyomás – 1945 augusztusára egyetlen jogvégzett ember sem akart népügyész lenni, és a jogvégzettek hiányát még októberre sem sikerült enyhíteni. (229–232. old.) A jogvégzettek passzivitása tudatos önvédelemnek tekinthető, miként azt a szocdemeket erősítő Fekete Sándor megfogalmazta, „...[n]em akarják magukat az emberek a demokrácia ügyéért lejáratni.” (231. old.) Rigó egyértelműen igazolja, hogy a kecskeméti népbíróság működésében és ítéleteiben mindvégig érvényesült a koncepciómechanizmus, amikor az eljárás nem baloldali személyek egzisztenciális és társadalmi ellehetlenítését szolgálta. (235–236. old.) A B-listázás esetében közismert a koncepciómechanizmus, Rigó itt is árnyalt elemzéssel mutatja be a régi tisztviselői kar kiszorításának stratégiáját és gyakorlatát. (312. old.)

A kötet a tekintetben is új elemet tartalmaz, hogy tudatosítja: az elitváltás ezekben az években egyúttal vagyoni átrendeződést is jelent! A szerző aprólékosan mutatja be, hogy először a deportált zsidók, majd a város kiürítése után az elmenekültek otthonai miként lesznek először német katonák és tisztek, majd orosz katonák és tisztek (kinek-kinek rangja szerint) martalékává. A rekvirálás, fosztogatás azonban nem csak a hadseregek privilégiuma. A zsidók szervezett kifosztása – egybekötve a vitézi szék

megegyezésével – a tisztviselői szociálpolitika részét képezte (95. old.), de beszédes az a becslés is, hogy a helyiek körülbelül 20% a birtokolt ilyen javakat. (385. old.) Ez a gyakorlat azonban a front átvonulását követően sem maradt abba, sőt, ismét hatósági szintre emelkedett, amit jól mutat, hogy a kommunisták uralta „Kecskeméti Rendőr-főkapitányság kebelében önálló beszerzési csoport alakult”. (218. old.) Az újonnan létrejött nemzeti bizottság tisztviselői is érvényesítették e téren vélt előjogaikat: a magánszemélyek és az MKP mellett az új demokratikus pártok is igényeltek ingóságokat – a városháza pincéjében elraktározott zsidó vagyontól is. A magánszemélyek esetében Rigó jelzi a két végletet: egyrészt azon igénylőket, akiknek mindene megsemmisült, s az újrakezdés elemi igényeihez szabottan kértek ingóságokat (ágy, ágynemű, edények), míg másokat a minőségi csere lehetősége motivált (festmények, szőnyegek). (156–157. old.) A sok bagatell, ugyanakkor az érintettek szintjén kicsinyes, megalázó procedúrát jelentő szituáció közül kiemelem Riha Emil tüzér alezredes feleségének esetét, aki „[h]osszas keresés után” jött rá, „hogy 2 db rekamiénk a Magyar Kommunista Párt kecskeméti szervezeténél, a volt Úri kaszinó helyiségében van”. (155. old.) Tehetetlenségében az ekkor már népjóléti miniszterré lett Molnár Eriknek írt, aki válaszlevelében csodálkozott, hogy „utasítását nem fogadta meg a helyi szervezet, és hogy a rekamiét nem adták vissza”. Riháné ekkor – már 1946 őszén – a helyi nemzeti bizottsághoz fordult: „gyermekeimmel [...] a földön alszunk, ágyneműnk nincs, mialatt rekamiéinkat a Magyar Kommunista Párt kecskeméti szervezete használja”. (156. old.)

Sajátos ellentmondás, hogy a helyi kommunisták magánemberként is vonzódtak a vagyonhoz, mással nem magyarázható például a Bácskából menekült svábok kifosztása vagy azok a vagyonszerzési stratégiák, amikor a kifosztásra kiszemelt személyt először letartóztatásba helyezték vagy internálták. Azaz a középosztálybeliek és

régi elithez tartozók ellehetetlenítése már 1945-ben sem csak az osztályharc jegyében, hanem nagyon direkt módon a zsákmányszerzés jegyében is zajlott. (208–211. old.)

A könyv további erénye, hogy miközben megismerteti a frontállapotot, a paradoxonok felett sem siklik el. Ilyen például az az eset, hogy a zsidó ingóságokat kezelő m. kir. pénzügyigazgatóság helyi vezetője, Halmi Lajos olyan korrekten iktatja és őrzi a reábizott vagyont, és sikerül megakadályoznia a zabrálást és osztogatást, hogy emiatt a túlélő zsidók közbenjárására a népbíróság is felmentette. (101–103. old.) Egy másik bizarr szituáció az, hogy 1944 őszen–telén a városnak azért nincs pénze gabonasegélyre, mert a zsidók deportálása következtében a városi adóbevételeknek csak 62%-a folyt be. (127–128. old.)

Kecskemét a főváros bevételeire készülő szovjet hadsereg fontos hídfőállása volt. A vészkorszak megjelenítése mellett a szovjet bevonulás valós tartalmát is plasztikusan sikerült ábrázolnia Rigónak. Nem elsősorban annak látványos, a helyi emlékezetben akár mindmáig fennmaradt elemeit, mint amilyenek az értelmetlen pusztítás és erőszak esetei, hanem mindezek hátterében a helyi társadalom alkalmazkodási törekvéseit. Az alkalmazkodás járatlan úton haladt, mert a szovjet katonák reakciói teljesen kiszámíthatatlanok voltak, ugyanolyan szituációkban egyszer tömegesen végeztek ki embereket, máskor pedig védelmet nyújtottak.

Összességében azonban hihetetlenül magas szinten állandósult az erőszakszint, mint egy forrás beszámol róla, „nincs olyan nap, hogy két-három gyilkosság ne történjen”. (136. old.) A helyi társadalom jellemző védekezési technikái közül a legsikeresebb talán az volt, hogy aki tudott, igyekezett tisztet fogadni, ami védelmet nyújthatott a zabrálás és erőszak ellen. A lakosság emellett legrosszabb ruháit vette elő, hogy a szovjet katonák ne érezzenek kísértést annak elvételére, illetve így proletárnak tűnjenek.

Az elitváltás problematikájához visszatérve, Rigó vizsgálata igazolja, hogy a kommunistáknak már 1944 decemberében kész forgatókönyvük volt a hatalomátvételre (lásd a hivatalok, a sajtó megszállása), amihez helyi szinten is megvoltak az embereik (Várady József, Bánó Mihály). Jó lenne ugyanakkor tudni, hogy volt-e már ekkoriban is közös képzés e személyek számára. Óhatatlanul is felmerül a kérdés, vajon az amúgy tanulatlan huszonéves Bánó frissen kinevezett rendőrkapitányként hol sajátította el a reakció leleplezésének nyelvi fordulatait. (Vö. 216. old.) Fontos lenne ezen a ponton az ekkor még hivatalosan parasztpárti, de közismerten kriptokommunistává lett belügyminiszter, Erdei Ferenc belügyminiszter szerepének feltárása is.

Rigó elemzéséből kitűnik, hogy a szovjet hadsereg nemcsak a megszálló hatalmat jelentette, hanem az ideiglenes kormányt megkerülve helyben a kommunisták felfegyverzője is volt. (211. old.) Az MKP-t ennek ismeretében valóban joggal tekinthetjük a szovjetizálás trójai falóvának. Az MKP vezetésű baloldal kezdettől dominált a törvényhatóságban, s már 1945 márciusában megindult a nyomásgyakorlás a vallásos tisztviselőkre és NB-tagokra (178. old.), júliusban pedig Faragho Gábor nemzetgyűlési mandátumát és miniszteri megbízatását is sikerült visszavonatni, ismét csak kommunista nyomásra. Egy majdani összehasonlítható kutatás alapkérdése lehet, hogy Kecskemét mennyiben tekinthető a kommunista hatalomátvétel kísérleti terepének. A kommunista túlkapasok szankcionálása erőtlen kísérlet maradt: a legtöbb kegyetlenkedésben érintett Bánó Mihály rendőrkapitányt büntetésképp kizárták a pártból. (211. old.) Ez a későbbi tipikus mozzanat előrevetíti, hogy a párt a jogállami intézményrendszer átlépésével, a szankciót szimbolikus szinten gyakorolva, a bűnösöket a külvilág felé felmentve játszotta ki a társadalom elemi jogigényét.

Az eddigieket összefoglalva, Rigó Róbert nemcsak hiánypótló munkát tett le az asz-

talra, de új utakat is jelez. A meglevő front- és felszabadulás-narratíva lokális forrásbázisú dekonstruálásával párhuzamosan erőteljesen nyitott a tapasztalattörténeti szempontok alkalmazása irányába. Ha példája követésre talál, egy ilyen fordulat önmagában is nagy nyeresége lenne társadalomtörténetünknek, ugyanakkor Rigó elítvzsgálá-

tára, korszakolására, tipizálási törekvéseire már most mint a továbblépéshez és az összehasonlításhoz szükséges, figyelmen kívül nem hagyható eredményre kell tekintelnünk.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN